

NOMS DE PLANTES, UNA FONT D'ESTUDIS LINGÜÍSTICS

Joan VENY
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest escrit miscel·lani és de mostrar la importància que el corpus de fitònims *Noms de plantes* (= NP) té per als estudis lingüístics, siguin sincrònics, diacrònics o normatius. Es tracta d'un recull molt complet de noms de plantes autòctones, però també foranes, pertanyents a tot el territori de llengua catalana, extrets d'obres de botànica, publicades (excepte algunes de manuscrites) els darrers 150 anys. Comprèn uns 35.000 noms populars de plantes, que corresponen a uns 6.000 tàxons, que són recollits i classificats sistemàticament. Com diu Isidor Marí al *Pròleg*, un «bosc espès» esdevé un «jardí ordenat i bell».

Un esforç titànic d'arreglada de fitònims, associats a cada tàxon, amb la seva identificació amb el nom científic (pensem en les dificultats que generen la polisèmia i l'homonímia); també es dona compte de la variació dels noms científics. Davant la frondositat dels significants arreglats, se n'ha establert una jerarquització de manera que queden visibles, amb cos de lletra diferent, les formes estàndard, els «altres sinònims» i les «variants lingüístiques», aquestes modificades fonèticament o deturpades gràficament, amb especificació de les que són resultat d'una interferència.

Els noms catalans són ordenats així: 1) el nom estàndard (*DIEC*) i, si n'hi ha més d'un, per ordre alfabètic; si manca l'estàndard, el mot entrada escollit és el que té més referències de fonts (per ex. *parraca*); 2) el grup dels «altres sinònims» i el de les «variants lingüístiques» («variants gràfiques o fonètiques al límit o al marge de les normes ortogràfiques i gramaticals», a més de manlleus), per ordre alfabètic. Cada variant va referida a la publicació on aquella apareix citada i que s'explicita al final de l'obra. 124 fotografies en color il·lustren una selecció d'espècies i són útils per tal de relacionar nom i referent (per ex., *card clapat*, *esclops* o *sabatetes de la Mare de Déu*, *pop*, *bandera espanyola*, etc.).

La part lingüística ha corregut a càrrec de Joan Carles Villalonga i de mi mateix. No és casual que la iniciativa de l'obra hagi sorgit d'un director, Joan Vallès, que, a més d'especialista en botànica, ha cursat filologia catalana, ço que indica la seva sensibilitat vers la «cosa» i la «paraula».

2. VARIANTS DIALECTALS

En un recull tan copiós com és el que ens ocupa no ens ha de sorprendre la profusió de variants lèxiques. Així, el *boixac* (*Calendula officinalis* L.) ofereix 55 variants, entre les quals n'hi ha de lèxiques (*calèndula*, *clavellina de mort*, *galdiró*, *goig*, etc.), morfològiques (*goja*) i fonètiques (*bojac*, *gojat*, *gaujat*, *goixes*, *caldiró*, etc.). No falten tampoc les variants gràfiques, que solen reflectir la pronúncia col·loquial (*gargolé* 'gargoler, grèvol' [*Ilex aquifolium*], *lluré* 'llorer' [*Laurus nobilis*], *aspàrguls* 'espàrgols' [*Asparagus officinalis* L.], etc.).

La *farigola* (*Thymus vulgaris* L.), a més de variants lèxiques (*timó*, *tomello*), presenta les formes *frigola*, *frígula*, *friula*, *frígul*, i la gràfica *ferigola*. A més, pot referir-se a set espècies o subespècies sovint diferents, que es distingeixen lèxicament amb un determinant: *farigola borda*, *d'Eivissa*, *de flor llarga*, *de fulla gran*, etc.

Aquest tipus de variants il·lustren de vegades fenòmens de fonètica irregular que contribueixen a enriquir el nombre d'exemples afectats pel canvi: així, l'equivalència acústica G = B o B = G, estudiada a Veny (1989), té, en els derivats del llatí CÍCUTA, aquests altres exemples: *ceguda* 'julivert bord' (*Torilis arvensis* [Huds.] Link), *ceguda* (*major*), *ciguda* 'cicuta' (*Conium maculatum* L.), enfront de *cebuda* 'angèlica borda' (*Angelica sylvestris* L.), *cebullada*, *cebollà*, *cebullà*, alternant amb *cegullada*, *segollada*, *segullada*, *sogullà* 'foixarda' (*Globularia alypum* L.); *gordollobo*, *gordolobo*, evolució de **codalobo* < CAUDA LUPI, pròpiament 'cua de llop' ('bacallans' [*Verbascum thapsus* L.]), en contrast amb *bordollobo*; *melgó* 'banya de cabra' (*Lotus corniculatus* L.), derivat de *melga* (< MELICA), versus *melbó* 'fenc bord' (*Medicago lupulina* L.); *marxívol* (< MARCIBILIS) 'baladre' (*Helleborus viridis* L. subsp. *occidentalis*), canviat en *marxígol*; *rèvola* 'rogeta' (*Rubia peregrina* L.) (potser < *rubeola*, des del mossàrab i a través de l'àrab; *DECat*), modificat en *règola*.

3. HOMONIMITZACIONS I POLISÈMIES

L'homonimització és un fenomen semàntic pel qual s'acosten o es fan coincidir dos significants afins fonèticament, però de significat i origen diferent.

L'*escaiola* (*Phalaris canariensis* L., *Ph. coeruleascens* Desf., *Ph. minor* Retz), mot d'origen mossàrab (*DECat*), és designada a Menorca com a *escarola*, que és una altra planta (*Cichorium endivia* var. *crispum* L.) i té una altra etimologia (< [LACTUCA] ESCARIOLA).

D'altra banda, l'*absenta* (*Artemisia absinthium* L.), ABSINTHIUM en llatí, coneixia una variant vulgar *AKSINTIU, origen del cast. *ajenjo* i del català del Pallars, *aixenç*, *aixenços*, que en aquest mateix dialecte ha passat, per homonimització, a *encensos*.

Semblantment els *créixens* (*Rorippa nasturtium-aquaticum* [L.]) poden esdevenir *greixos*, *gréixols* (per l'alternança -ol-ol, com *dròpoll/dropo*, *ninxol/nínxol*) o *grénxols*

(per l'epèntesi de nasal, com dial. *rellonge* per *rellotge*). Una consideració simultània dels geosinònims d'un tàxon aclareix interferències que, vistes isoladament, serien de motivació obscura: l'*herba dels versos* 'donzell' (*Artemisia absinthium* L.), a través de **herba dels vers*, ha de ser una homonimització d'*herba dels verms* 'herba dels cucs', dita així per la seva virtut vermífuga, amb reducció consonàntica *verms* (arcaisme) > *vers*, passat al plural *versos*.

L'homonimització pot afectar també els noms científics: *la rapa de Lluc* és una adaptació falsa d'*Arum lucanum*, amb un determinant relatiu pròpiament a 'de Lucània' (regió d'Itàlia) i no 'de Lluc' (Mallorca).

L'anomenada etimologia popular és un aspecte de l'homonimització: això explica que una euforbiàcia com la *lleteresa vera* (derivat de *llet* > LACTE) esdevinguí *herba de Santa Teresa*, *llet de Santa Teresa*, o la *centaura*, *herba de Santa Aura*, com fa el NP en nota, que, d'altra banda, ofereix un rosari de casos que enriqueix el recull que ens va donar Gili Gaya (1918).

L'*herba remuguera* 'rogeta' (*Rubia peregrina* L.) sembla una modificació de *romequera* (< *RUMICARIA), nom que s'adiu amb la constitució rasposa de la planta (cf. altres noms que expliquen aquesta motivació: *apegalós*, *agafamans*, *rapallengua*); el canvi ve afavorit per la metàtesi (*rumeguera* > *remuguera*) i el nou mot podria haver tingut conseqüències en la cultura popular (els pastors la utilitzen per a guarir les cabres desganades: "que han perdut el remuc", Masclans, 1981, s.v. *roja*).

La polisèmia, a diferència de l'homonimització, designa un mot que s'enriqueix de diferents significats: *escanyavelles* pot referir-se a plantes tan diferents com són 'agulles', 'cosconilla', 'passacamins', 'pesolera', 'roser caní', 'vinya'.

4. VARIANTS MORFOLÒGIQUES

El sufix àton *-era*, que trobem sovint en balear (*sóhlera*, *mèrlera*, *guàtlera*, noms d'ocells), s'acreeix amb diversos noms botànics menorquins, com *estèpera* 'diverses espècies d'estepa', amb la variant sincopada i metatitzada *estrepa*, i *jóncera* (< *jonça*) 'castanyola' (*Cyperus rotundus* L.) i altres espècies; cf. *canya fèllera*, etc.

El prefix *des-* presenta la variació *es-*, *en-* (> *em*): *despullabelitres*, *espullabelitres*, *empullabelitres*.

El llatí PUTENTEM (de PUTENS, PUTENTIS) era invariable i va donar en català *pudent* tant per al masculí com per al femení (*herba pudent*), però aviat va alternar amb una variació al femení (*herba pudenta*) atret pel model *content*, *contenta*, com va passar amb els adjectius *dolent*, *valent*, *calent*, que, inicialment invariables, van sofrir moció de gènere (*dolenta*, *valenta*, *calenta*, incorporats a la llengua normativa). Però no ha passat el mateix amb *pudent*, *pudenta*, variació que ja té arrels antigues i que coneix una documentació riquíssima de femení, tant amb el nucli *herba* com amb altres nuclis (*menta pudenta*, *ortiga pudenta*, etc.). Masclans, pel fet que la normativa no admetia la forma de femení, corregia aquests casos cap al masculí; el NP respecta a voltes aquesta decisió, fent prece-

dir el mot de la marca REV, que vol dir ‘forma revisada’, és a dir, que es respecta la font Masclans. A més, el CTILC testifica aquest femení en una cinquantena d’autors dels segles XIX i XX, amb nuclis variats (*aigua, font, atmosfera*, etc.) i amb àrea geogràfica diversa (català septentrional, septentrional de transició, central, nord-occidental, valencià, balear). Davant aquesta evidència, caldrà admetre la forma femenina en el lèxic estàndard, com es va fer amb *dolenta, valenta, calenta* (cf. Veny, 2013).

Un canvi de gènere es troba en *àlber* (< llatí tardà ALBARUS) (*Populus alba* L.), que, pronunciat [‘albe] o [‘awbe], ha mantingut el masculí originari (*àlbe[r] blanc*) en català occidental, mentre que, a partir de la pronúncia [‘albə] en català oriental (*l’alba, una alba*), s’ha convertit en femení (per ex., *alba vera*), com ha passat en *estable/establa, aladre/arada*.

5. MODELS MORFOLÈXICS

El tipus X i Y, de *vetesifils* (< *vetes-i-fils* DG 1932, 1954), per ex., es veu acrescut amb una pila de casos paral·lels del món botànic: *pare i fill, sogra i nora, pa i vi, fel i vinagre, potes i manetes, fadrins i fadrines*, etc.

I un altre, reiteratiu, X + X, es troba en un alt nombre d’espècies en alguerès, heretades del sard: *moc-moc* ‘borratja’ (*Borago officinalis* L.); *mussi-mussi* ‘cua de llebre, cua de ca’ (*Lagurus ovatus* L.); *gard pixa-pixa* ‘cardot gallofer’ (*Carduus pycnocephalus* L.), etc. (cf. Veny, en premsa).

6. LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA

La referència bibliogràfica indica sovint i d’una manera indirecta l’àrea geogràfica del mot o de la variant; així, *estépera/estropa* són pròpies de Menorca, com *cugoti; llipoter*, del Rosselló; *beç*, del Pallars i el Pirineu oriental; *quessa*, de l’Alguer; etc.

7. ETIMOLOGIA

Les notes de vegades donen compte de la procedència d’un fitònim; veg., per ex., *boixac* < *bojac* < *gojat*, i *llevamans* < *llevamals* (s. v. *boixac*); o *monreal* ‘gitam’ (*Dictamnus hispanicus* Webb ex Wilk.), interpretat com a procedent de (*ti*)*mon real* o de la forma antiga grecolatina (*dipta*)*mon real*. I, pel que fa a l’alguerès, es nota sovint el caràcter de manlleu al sard (cf. *gamburujo* ‘agrella’ [*Rumex bucephalophorus* L.], *fenarja* ‘avena borda’ [*Avena fatua* L.]) o, eventualment, de l’italià (*biada borda* ‘avena borda’); però no

sempre figura aquella constància (cf. *llàmpsana* ‘ravenissa borda’ [*Sinapis arvensis* L.]; *gard* ‘card’ [*Carduus* sp. pl.]), tot i que la font ja n’indica la procedència geogràfica.

La comparació de variants ens posa en el bon camí d’una etimologia. És el cas de *jovenal* (*Verbascum thapsus* L.), interpretat com a derivat de JUVENALE (*DCVB*) o de *jove* (*DECat*), però amb evident precipitació, car, tenint en compte les variants sinònimes *santjoans*, *santjoanals*, *herba de sant Joan*, *vares de sant Joan*, referents a aquesta festivitats com a l’època de la floració de la planta, és indubtable que es tracta d’un derivat de (*sant*)*joan*, amb una -v- antihiàtica, com en l’antropònim *Juvany*, la qual cosa implicarà un canvi ortogràfic, *jovanal* (veg. Veny, en premsa).

Alguns noms, d’etimologia fosca, com *mansega* (*Cladium mariscus* [L.] Pohl), cobren alguna versemblança davant variants com *segamà*, *segamans*, *tallamans*, en aquell cas amb una primitiva combinació «mà + sega», aspecte relacionat amb el caràcter tallant de la planta.

I altres vegades la mateixa comparació restitueix formes correctes que una mala interpretació havia adulterat; així, *poltrú d’oruga* (*Briza maxima* L.), de Masclans, va ser interpretat com una mala accentuació de *poltru* ‘poltre’, que va ser corregit a tort en *poltre* (*d’oruga*) en el *DIEC-2*; en realitat el nucli de la denominació adduïda per Masclans, *poltrú*, es basava en les bolletes en forma de budell gros (‘poltrú, paltruc’) que fa la planta; d’aquesta manera es va restituir el nom sota *paltrú d’oruga* (Villalonga, 2010).

8. NOMS CIENTÍFICS

També hi ha variació de noms, però es destaca el més acceptat com a prioritari en les obres de referència; així, per a *espanyidella berrugosa* es prioritza *Galium verrucosum* Huds., enfront de *Galium saccharatum* All. i de *Galium valantia* Weber.

La revisió duta a terme d’aquests noms a partir de les bases de dades internacionals ha provocat alguns canvis en alguns noms científics del *DIEC*: *Saxifraga cuneata* ‘herba del nord’ → *Saxifraga fragilis*; sobretot ortogràfics: *Pouteria zapota* ‘sapote’ → *Pouteria sapota*, *Chrysantemum* → *Chrysanthemum* ‘margarida’, etc.¹

9. FORMES NORMATIVES

Hem dit que *NP* jerarquitzava les entrades, començant per les formes normatives, passant pels «altres sinònims» i acabant amb les «formes lingüístiques». Les normatives

1. Veg. més casos a Joan Carles Villalonga (s. a.): «Contribució a la fitonímia normativa des de l’assessorament terminològic», *Màster en correcció i assessorament lingüístic*, Universitat Autònoma de Barcelona, treball acadèmic inèdit.

formen el primer bloc, amb referència al *DIEC*. En aquest sentit, *NP* resulta especialment útil car arrenclera els noms corresponents a una espècie que han estat introduïts en la darrera edició del *DIEC*. Una llista sinonímica que no figura en aquesta obra sinó que s'ha de cercar en cada entrada. El lector rep grans sorpreses per la notable quantitat de sinònims que s'hi registren. Així, *conillets* (*Antirrhinum majus* L. subsp. *latifolium* [Mill.] Rouy) presenta 15 variants estàndard en el *DIEC-2*: *boca de conill*, *boca de drac*, *boca de dragó*, *boca de lleó*, *botons de gat*, *gatets*, *gatolins*, *gola*, *gossets*, *gossos*, *llops*, *morro de vedell*, *sabatetes de la Mare de Déu*, *sabatetes del Nen Jesús*, *vedells*. Comparat amb els 3 casos del *DG* 1932 (*boca de conill*, *gatolins* i *vedells*), la diferència és notable. Semblantment trobem 14 variants per a *herbacol* (*Cynara cardunculus* L.) o 12 per a l'*herba blenera* (*Verbascum* L.).

10. CONCLUSIONS

Al llarg de la nostra contribució, hem subratllat amb exemples alguns dels possibles enriquiments lingüístics que es desprenen de l'anàlisi de *NP*:

A) Respecte als noms científics, a) correcció d'algunes denominacions; b) prioritza-
ció quan històricament n'hi ha hagut diverses.

B) Respecte als noms populars,

1) frondositat de geosinònims, hereus de la tradició o deguts a la creativitat, propici-
ada per la polisèmia, l'homonimització i altres fenòmens semàntics;

2) localització geogràfica dels fitònims recurrent a les fonts bibliogràfiques;

3) noves formulacions etimològiques a partir de les variants elencades;

4) exemplificació de variants morfològiques així com de models morfològics;

5) profusió de casos de sinònims admesos en la llengua estàndard (*DIEC*) i que ara
es veuen agrupats en cada entrada.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

CTILC = *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana* [en línia], dirigit per Joa-
quim Rafel Fontanals. Barcelona: IEC. <ctilc.iec.cat> [Consulta: 28 febrer 2016].

GILI GAYA, Samuel (1918): «Casos de etimologia popular en nombres de plantas». *Anu-
ari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, 1, p. 241-246.

MASCLANS, Francesc (1981): *Els noms de les plantes als Països Catalans*. Granollers;
Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya; Editorial Montblanc-Martin.

NP = VALLÈS, Joan (dir.), VENY, Joan / VIGO, Josep / BONET, M. Àngels / JULIÀ, M.
Antònia / VILLALONGA, Joan Carles (2014): *Noms de plantes. Corpus de fitonímia
catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura; Termcat.

- VENY, Joan (1989): «L'equivalència acústica b = g en català: els casos de *bolerany* 'remolí' i *boixac* 'galdiró'». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 18 [*Miscel·lània Joan Bastardas/1*], p. 37-61 (i dins J. Veny, 2001: 94-131).
- VENY, Joan (2001): *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
- VENY, Joan (2013): «*Pudent*/**puudenta*: entre normativa i ús». *Randa*, 70 [*Homenatge a Anthony Bonner/4*], p. 141-151.
- VENY, Joan (en premsa): «Botànica i llengua», *ManuScripts*.
- VILLALONGA, Joan Carles (2010): «Un mot fantasma, *poltre d'eruga*». *Estudis Romànics*. Vol. XXXII, p. 363-367.
- VILLALONGA, Joan Carles (2014): «Contribució a la fitonímia normativa des de la terminologia». *Terminàlia*, 10, p. 7-16.
- VIGO, Josep / VALLÈS, Joan (2016): «La nomenclatura botànica i els noms catalans de les plantes. Reflexions a propòsit d'un recull de fitònims». *ER*, Vol. XXXVIII, p. 281-292.